

УДК 811.161.2'373.21(477.54)

Л. О. Удовенко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЕТНОНИМИ СТАРОГО І СУЧАСНОГО ХАРКОВА

Статтю присвячено з'ясуванню завдань топонімії великого міста. Проаналізовано харківські етноніми як репрезентанти міської топонімії від XIX до XXI століття. Визначено функції етнонімів в історії міста Харкова. Виявлено особливості досліджуваного явища.

Ключові слова: етнонім, Харків, містяни, урбанонім, назва, вулиця.

Статья посвящена изучению задач топонимии большого города. Автор проанализировал харьковские этнонимы как репрезентанты городской топонимии в период с XIX по XXI столетие. Автор определил функции этнонимов в истории города Харькова, выяснил и охарактеризовал особенности явления, которое исследуется.

Ключевые слова: этноним, Харьков, горожане, урбаноним, название, улица.

The article is devoted to problems of toponymy of the big city. The author analyzed the Kharkiv ethnonyms as the representatives of the urban toponymy in the period from the 19th to the 21th century. The author has defined the function of ethnonyms in the history of the city of Kharkov, discovered and described the features of the phenomenon, which investigation.

Key words: ethnonym, Kharkov, citizens, urbanonym, name, street.

У топонімії будь-якого великого європейського міста, зокрема й Харкова, є різні типи топонімічних одиниць, серед яких обов'язково трапляються етноніми (топоніми, утворені від назви етносу). Топоніми – явище насамперед суспільне, адже назви географічному об'єкту присвоює людина. За словами В. А. Никонова, навіть якщо назви вказують на ознаки об'єкта, то відбір цих ознак зумовлюють тільки інтереси суспільства [цитуюмо за 21, с. 4]. Про це свідчать передусім етноніми й антропотопоніми. Зважаючи на час заснування міста, харківські етноніми досить «молоді», але вони мають низку особливостей, що дотепер залишаються поза науковим інтересом. Понині не створено історико й культурно обґрунтованої інтерпретації топономастичного аспекту вивчення географічних назв Харкова. Це завдання могли б виконати історико-культурні, історико-лінгвістичні, загальнолінгвістичні, етимологічні і статистичні студії. Історико-культурний аспект вивчення харківської топонімії започаткували 1905 р. Д. Багалій і Д. Міллер у загальновідомій історичній монографії «Історія міста Харкова за 250 років його існування» [2], а згодом продовжив у нарисах М. Дяченко [3]. Наприкінці ХХ ст. російською мовою було надруковано збірку нарисів «Харків. Від фортеці до столиці» [8]. У ХХІ ст. світ побачило дослідження авторського колективу «Історія міста Харкова ХХ століття» [5], науково-популярне видання «Старовинний Харків» [22], словники-довідники за авторства Л. Мачуліна [9] й Є. Дмитрієвої, Є. Дьякової, Н. Харченко [20]. Ми не розглядаємо чисельних газетних публікацій, Інтернет джерел, оскільки останні мають не тільки копільтивний характер, а й рясніють багатьма граматичними, стилістичними і змістовими помилками [7]. Слід зазначити, що окремі словники-довідники теж містять помилки або некоректні пояснення [9, с. 102, 125, 396, 413, 440].

Спеціальних праць, присвячених вивченню етнонімів Харкова в українознавстві й мовознавстві немає. Разом із тим, окремі типи топонімів Харкова вже були об'єктом часткового лінгвістичного дослідження [11, 16, 17], тоді як решта потребує етимологічного, статистичного, історико-лінгвістичного, загальнолінгвістичного аналізу. Джерельну базу статті становлять адресно-довідкові книги [1], журнал зібрання міської думи [4], путівники Харковом [6, 12], плани міста [10, 13], список власників житла [15], довідники різних типів [14, 19].

Мета статті – визначити особливості етнонімів старого й сучасного Харкова.

За офіційною версією, історія Харкова починається з 1654 року. Топографія вулиць XVII ст. невідома, а кількість і назви вулиць першої чверті XVIII ст. сьогодні ми знаємо завдяки унікальному документу, що знайшли й опублікували автори монографії «Історія Харкова за 250 років його існування» [2]. Згідно з яким, у Харкові 1724 року налічувалось 57 вулиць (за приходами – 61), назви яких Д. І. Багалій наводить за абеткою: *Безсалівка, Бережна, Беседина, Бібікова, Богодухівська, Бориченкова, Верещаківська, Гребенникова, Гунчекова, Дігтярьова, Довгалівка, Дриги, Єношина, Золотарева, Келебердина, Клименкова, Корабутова, Корсунівська, Котки, Котлярівки, Криваго, Крохмальова, Ктитора, Куличина, Куликівка, Максима Писаря, Меркула, Миргородівська, Мильникова, Москалівка, Назарцева, Онопрєєва, Опанасівська, Островок, Пищальчина, Полковникова, Помазанова, у Пригородку, Пробита, Пестунова, Синицького, к Сизіону, Склярова, Сміжна з Миколаївським приходом, Сотницька, Судії, Сушкова, Турчина, Чайкина, Чорного Івана, Чугайська, Шаповалова, Шапранівська, Шеметева, Шилова, Юрченкова, над Ярком.*

На жаль, локалізація цих вулиць невідома. У переліку вулиць немає етнонімів, але в топонімі *Москалівка* все ж таки спостерігаємо приховану опозицію, хоч уважати його етнонімом було б неправильно. По-перше, для етнічної назви росіян у харківському просторіччі існувала інша назва, по-друге, у XIX ст. на колишніх землях Квіток і Карпових виникла *Москалівська* вулиця – центральна вулиця історичного району *Москалівка*, на дешевих земельних ділянках якої будувалися відставні солдати («москалі»). Звідси й є назва.

План Харкова, датований 1787 р., теж не містить етнонімів [10], адже перші з них виникли в Харкові в 1800-х роках. Із метою уточнення словосполук «старий Харків» і «сучасний Харків», що вжито в наголовку статті, хронологічними межами старого Харкова вважаємо 1790–1917 рр. (від першого відомого перейменування до зміни політичного устрою), а сучасного – 1918–2015 рр. Умовність такого поділу наочна: період 1790–1917 рр. у вітчизняній ономастиці можна вважати імперським дискурсом, період 1918–2015 рр. поділити на дві частини: перша (1918–1991 рр.) – радянський дискурс, друга (1992–2015 рр.) – пострадянський дискурс, кінцевою датою якого є рік, коли набув чинності Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Хронологічні межі 1992–2015 рр. ми вважаємо пострадянським ономастичним дискурсом, оскільки топонімія успадкувала з радянського дискурсу переважно більшість топонімів.

Лексико-семантичні розряди топонімів етнонімічного походження складаються з двох типів: перший – це назви, пов'язані з етносом; другий – похідні назви від географічного середовища або територіального розподілу, об'єднані спільною назвою – етнонім (від грецького «народ» й «ім'я»). В історії Харкова до етнонімів належали 27 топонімів, не всі з яких через різноманітні обставини збереглися понині. До періоду 1790–1917 рр. належать 8 етнонімів, що сформувалися в XIX ст.: *Вірменський, Волоський, Єврейський, Караймський* провулки, *Німецька, Українська, Черкаська, Циганська* вулиці. Основний структурний тип етнонімів – прикметник, що вжито у функції урбаноніма, а утворено за допомогою суфікса -ськ-, показника власне топонімічних відношень назви вулиці, провулка до нації, народності, національності. Спосіб утворення харківських етнонімів – морфологічний, а саме суфіксація. Цей структурний тип харківських етнонімів цілком відповідає вимогам §113 чинної редакції «Українського правопису» [18, с. 144–146].

Етнонім *Вірменський* провулок (у діловодстві Російської імперії *Армянській*) дістав цю назву внаслідок перейменування провулку *Короткого*, одного з найдавніших харківських топонімів. У провулку не тільки мешкали декілька вірменських родин, а й розташовувалися торговельні ряди місцевих купців-вірмен і тих, хто приїздив на сезонні ярмарки. На відміну від традиції розселення громад на Правобережній Україні, в Харкові чужоземці мешкали по всьому місту [1]. Тому місця компактного заселення чужинців ставали виразною інформативною ознакою топоніма.

Волоський (нині *Волошинський*) провулок на Лисій Горі виник після 1850 року. Датувати появу провулків на Холодній Горі й Лисій Горі нелегко, адже формувалися вони повільно і навіть, позначені на планах міста часто не мали назви. Причин тому декілька, дві головні з них такі: перша – ці провулки розташовувалися, як правило, на далеких окраїнах, переважно за офіційними межами

Харкова; друга причина полягала у тривалій забудові об'єктів, унаслідок чого бракувало виразної ознаки, яка б зробила зручною й інформативною назву об'єкта. Урбанонім *Волоський* провулок утворено від слова «волох», яким у нас називали переважно молдаван. При творенні прикметників за допомогою суфікса -ськ(ий) від назв народів, основа яких закінчується на приголосний *х*, відбувається така фонетична зміна: волох – волоський [18, с. 146]. У діловодстві Російської імперії назва провулку мала форму *Волоскій* [12, с. 38] і *Волошкій* [6, с. 210]. Прямі свідчення про перебування молдаван на харківських землях зберігають також обласні етноніми: с. *Волоська Балаклія*, с. *Волохівка*, с. *Волохівське*, с. *Волохів Яр*, р. *Волоська Балаклійка* [19, с. 90]. Сучасну редакцію етноніма *Волошинський* провулок уперше зафіксовано на плані Харкова 1938 року, який відтворював масове перейменування об'єктів вуличної мережі міста 1936–1937 рр. [13]. Появу молдаван у Харкові й області зумовлює родинна історія молдавських господарів *Кантемирів*. Ономастичні свідчення цієї події містять обласні антропотопоніми: с. *Абазівка* (Зачепилівський р-н) [19, с. 83], с. *Булацелівка* (Первомайський р-н) [19, с. 86], с. *Кантакузівка* (Валківський р-н), с. *Катеміри* (Золочевський р-н) [19, с. 97]. За переказами старожилів, назва провулок *Волоський* походить від національності перших поселенців – нащадків молдаван, яких *Кантемири* завезли до Харківської губернії, а ті згодом перебралися до міста на постійне мешкання [23]. Брак достовірної інформації з архівних джерел дозволяє спиратися на перекази містян.

Етноніми *Єврейський* і *Караїмський* провулки позначено на плані Харкова 1895 року. *Караїмський* провулок прямував від вул. *Катеринославської* (нині Полтавський Шлях) до єврейсько-караїмського цвинтаря, ділянку під який було придбано за кошти громад. Провулку *Караїмському* передували пров. *Єврейський*, де мешкала караїмська й єврейська біднота, оскільки біля кладовищ земля й житло були найдешевші. Караїмську громаду розпустили 1929 р., а незабаром за наказом міської влади почали руйнувати єврейсько-караїмське кладовище, на місці якого наприкінці 1930-х років влаштували сквер [23]. 20 вересня 1936 р. *Єврейський* провулок перейменували в *Соціалістичний*, а *Караїмський* – в *Казахстанський*. У 1970-х рр. *Казахстанський* провулок було знесено, сьогодні замість нього залишився лише прибудинковий проїзд між багатоповерхівками. 17 травня 2016 р. згідно з Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» провулок *Соціалістичний* перейменовано у провулок *Володимира Усенка*.

Етнонім вулиця *Німецька* безпосередньо пов'язаний із заснуванням Харківського Імператорського Університету (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Вулиця почала формуватися 1805 р., коли «міська дума надала землю для заселення 23-х родин чужоземних майстрів ремісничих цехів, яких виписав із-за кордону засновник Харківського університету В. Н. Каразін [3, с. 150]. Усіх чужоземців (німців, голландців, датчан, шведів й ін.) із Заходу в Росії називали німцями, оскільки вони погано або зовсім не говорили російською, тобто за тодішніми уявленнями саме росіян, були німими. На новоствореній вулиці *Німецькій* вони будувалися один біля одного, що не було типовим для Харкова. Із відкриттям 1885 р. Технологічного інституту (нині Національний технічний університет «ХПІ») вартість землі на вулиці й на прилеглих до неї ділянках стрімко зросла і купували її для забудови багатії різних національностей [15]. По суті етнонім вул. *Німецька* з того часу вже не виконував розрізняльної й інформативної функції. 1899 р., у 100-літню річницю від дня народження О. С. Пушкіна, вулицю перейменували на честь поета [4, с. 200].

Етнонім вулиця *Українська* виник на землях Квіток. На той час ця назва була прогресивною, оскільки за російською імперською традицією етнічна назва українців була малороси. Вулиця *Українська* разом із сусідніми вулицями *Миргородською*, *Київською*, *Полтавською* входять до тематичного осередку – поодинокого прикладу в харківській топонімії запровадження в життя принципу найменування з виразною географічною прив'язкою.

15 вересня 1894 р. внаслідок перейменування вулиці *Михайлівської* на мапі Харкова з'явився новий етнонім – вулиця *Черкаська*, адже «черкаський виступає як етнічна назва українців у XVII–XVIII ст.» [11, с. 84].

На плані Харкова 1871 року позначено етнонім вулиця *Циганська*, від якого однойменну назву

було надано мосту через річку Харків [12, с. 43]. Вулиця *Циганська* прямувала від *Торгового* майдану (нині Павлівський м-н), що виник у 60-х роках XVII ст. і був головним міським ринком [3, с. 59], до ріки Харків. Забудова вулиці відбувалась хаотично, завершившись не раніше 1830-х рр. У переказах старожилів назву вулиці пояснюють тим, що там мешкали відчайдухи, що пускали до себе кочових циган на час проведення ярмарок на *Торговому* майдані. У сусідньому *Кінному* (нині Банному) провулку чоловіки-цигани торгували кіньми, бо цю торгівлю було винесено за межі *Торгового* майдану. Жінки-циганки гадали, діти жebraкували [23]. На початку 1890-х рр. цигани перемістилися на *Благовіщенський* базар, унаслідок чого топонімічний об'єкт утратив виразну ознаку, тому цілком логічно, що 15 вересня 1894 року за новим планом розвитку Харкова вулицю *Циганську* міська дума перейменувала в *Торговий* провулок. У 1980-х рр. *Торговий* провулок було знесено [14, с. 222].

Етніміми *Вірменський* пров., *Українська* вул., *Черкаська* вул. залишилися на мапі сучасного Харкова.

У 1918–1991 рр. у Харкові налічувалося 19 етнімімів (в окремих випадках однойменних для технічних термінів), дванадцять із них належать до першого типу лексико-семантичного розряду топонімів етнімічного походження (назв народів): вул. *Білоруська*, вул. *Грузинська*, вул. *Киргизька*, пр-д *Киргизький*, пров. *Монгольський*, вул. *Осетинська*, пров. *Осетинський*, пр-д *Осетинський*, вул. *Таджицька*, пров. *Узбецький*, вул. *Чуваська*, пров. *Шведський*, вул. *Якутська*, пров. *Якутський*, структурним типом для десяти з яких є прикметник, ужитий у функції урбаноніма й утворений суфіксом -ськ-, що виражає власне топонімічні відношення. У етнімімах з основою на приголосний -к і приголосний -ш відбуваються такі фонетичні зміни: *таджик* – *таджицький*, *узбек* – *узбецький*; *чуваши* – *чуваський*. Два етніміми – *Евєнський* і *Нанайський* провулки – утворено морфологічним способом, зокрема суфіксацією. Суфікс -ськ(ий) додано до основи іменника – назви народу, який не мав однойменної адміністративно-територіальної одиниці. Сім етнімімів належать до другого типу – похідної назви від територіального розподілу або її основи: *Аджарський* пров., *Адигейська* вул., *Адигейський* пров., *Азербайджанська* вул., *Азербайджанський* в-д і пр-д, *Казахстанський* пров., *Корейський* пров., *Латвійська* вул., *Туркестанські* вулиця і провулок.

У радянському ономастичному дискурсі головною функцією етнімімів була номінативно-ідеологічна. Ідеологічні настановлення радянської влади типу «дружба народів», «п'ятнадцять братніх республік», «братерські стосунки республік-сестер» знайшли відбиток в ономастичному дискурсі того часу. У топонімії Харкова етніміми співвідносяться з більшістю союзних республік, але не послідовно. Назви республік *Естонська*, *Литовська*, *Молдавська*, *Російська* не мали відповідних етнімімів для внутрішньоміських об'єктів Харкова. Мотивація вибору назви з того чи іншого топонімічного розряду затемнена через ідеологічне навантаження. Приміром, для вул. *Латвійська* вжито етнімім другого типу, коли б логічною була б назва вул. *Латиська*, утворена від назви етносу, адже в Харкові існувала вулиця *Латиських Червоних Стрільців*. Але для радянської топонімічної практики не важливо було утворення етнімімів саме від назви народу, оскільки представники його, як правило, не мешкали в названих місцях. Для етнімімів вул. *Туркестанська* і пров. *Туркестанський* похідною основою може бути як ойконім *Туркестан* – місто в Чимкентській області Росії, так й ойконім *Туркестан* – загальна назва території Середньої і Центральної Азії в XIX – початку XX ст., що на час найменування вулиці в Харкові був уже архаїзмом.

Не менш показовим є перейменування *Караїмського* провулку в *Казахстанський*, де назву сумнівної з точки зору влади національної меншини було замінено на назву територіальної одиниці, що входила до СРСР, але не мала прямого відношення до Харкова і його мешканців.

Нехтування нормами словотвору етнімімів у краєзнавчій практиці призводить до неправильних висновків: *Греківська* вулиця ототожнюється з етнімімом, а *Волоський* провулок з антропотопонімом [9, с. 102, с. 125].

Отже, відносно пізніє заселення Харкова позначилося на його етнімімах, що здебільшого є простими за структурою і прозорими за етимологією.

Зібраний у цій статті матеріал, незважаючи на вимушену неповність, порушує проблему

подальшого вивчення регіональної топонімії, дозволяє виявити особливості окремих топонімічних типів і найважливіші ділянки майбутнього дослідження, що запобігатиме помилкам краєзнавців.

Література

1. Адресно-справочная книга «Весь Харьковъ на 1914 год». – Х. : [б. и.], 1914.
2. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – (репринт. изд.) – Х. : [б. и.], 1993. – Т. 1. XVII–XVIII вв. – 568 с.; Т 2. XIX и начало XX века. – 973 с.
3. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. илл.
4. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы. Заседание 16 февраля [и последующие] 1899 года. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1899. – 425 с.
5. Історія міста Харкова ХХ століття / [О. Н. Ярмаиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 686 с.
6. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – (репринт. изд.) – Х. : САГА, 2008. – 274 с.
7. История улиц Харькова XVIII–XIX века. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kharkov2012.org/18century/11>.
8. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.
9. Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова / Л. И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2007. – 480 с., 28 илл. – (Серия «Харьковская старина»).
10. Морозов Ю. План города Харькова 1787 года / Ю. Морозов // Харьковский календарь на 1879 год. – Х., [1878]. – С. 430–438.
11. Муромцев І. В. Вибрані праці // І. В. Муромцев. – Х. : Харк. іст.-філолог. т-во, 2009. – 312 с.
12. Описание г. Харькова с приложением... / И. А. Устинов. – (репринт. изд.) – Х. : САГА, 2010. – 362 с.
13. План міста Харкова, 1938 р. – Масштаб 1 : 25000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://xt.ht/map/history/plan_goroda_38.jpg.
14. Почтово-телеграфный справочник Харькова / [сост. Р. К. Хазанова]. – Х. : Соц. Харківщина, 1989. – 224 с.
15. Список домовладельцев города Харькова. – Х. : [Б. и.], 1887. – 361 с.
16. Удовенко Л. О. Апетятиви у внутрішньоміських назвах Харкова / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2015. – Вип. 21. – С. 90–93.
17. Удовенко Л. О. Меморіальні назви на мапі Харкова / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2016. – Вип. 22. – С. 68–74.
18. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – 288 с.
19. Харківська область : Адм.-територ. поділ: Довідник [упоряд. Р. І. Стрельцова]. – 4-е вид. – Х. : Прапор, 1980. – 154 с.
20. Харьков : справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... ; [сост.: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. – Х. : САГА, 2011. – 432 с.
21. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К. : Рад. шк., 1973. – 179 с.
22. Яцина О. Старовинний Харків / О. Яцина. – Х., 2013. – 119 с.
23. Особистий архів Л. О. Удовенко. Спогади Л. І. Пушкарської.